

**Jaarprogramma
2018**

Jaarprogramma

**Ontwerpen
aan een rijker,
hechter en
schoner
Nederland**

CRa

College van Rijksadviseurs

Voorwoord

De kop is eraf: het eerste volledige kalenderjaar van het College van Rijksadviseurs 2016 – 2020 zit erop.

Waar 2017 met name in het teken stond van verbreding en verkenning op de drie pijlers van ons werkprogramma, is 2018 is het jaar van verdere verdieping en van de oplevering van een aantal sleutelprojecten uit de werkagenda. De eerste adviezen zijn gedrukt en grote projecten krijgen vorm. De pijlers van de werkagenda: Schoon Evenwicht, Ruimte en mobiliteit gekoppeld, en de Transitie van het cultuurlandschap blijven de koers bepalen in onze werkzaamheden.

Het afgelopen jaar was een jaar van opstarten en plannen maken. Met de komst van het langverwachte kabinet kwam een aantal administratieve veranderingen binnen de departementen, maar vooral ook meer actie en ambitie op duurzaamheid. Binnen de departementen wordt momenteel hard gewerkt om de kabinetsdoelen als halvering van CO₂-uitstoot voor 2030 en een volledig circulaire economie in 2050 te concretiseren. Komend jaar zal een belangrijk onderdeel van onze werkzaamheden zijn om goed aan te sluiten op deze trajecten en onze expertise op ruimtelijk ontwerp en omgevingskwaliteit toe te voegen aan wat al gebeurt.

In dit jaarprogramma vindt u een overzicht van onze plannen voor 2018 en een korte terugblik op de resultaten van 2017. We hopen dat dit uitnodigt tot samenwerking en wederzijdse verrijking.

Terugblik 2017

Binnen de eerste pijler van de werkagenda '**schoon evenwicht**' zijn er in 2017 flinke stappen gemaakt. Twee belangrijke adviezen zijn net gereed: ons advies over het Petaplan – over de inzet en ruimtelijke inpassing van Rijksgronden voor duurzame energie-opwekking – en ons advies over de Langetermijn Ambitie Rivieren, met een reflectie op de waterveiligheidsopgave op riviersysteemniveau in relatie tot andere ruimtelijke opgaven in het rivierengebied.

Naast de ambities op het gebied van schone energie en nieuwe programma's rondom waterveiligheid zit er ook veel beweging in de bouwsector. Ons tweede thema, '**ruimte en mobiliteit gekoppeld**', richt zich op de samenhang tussen die twee, momenteel in het licht van de groeiende woningbehoefte: 1 miljoen woningen is de prognose voor de komende decennia. Met het Dashboard Verstedelijking zullen we de discussie over waar hoeveel woningen moeten worden gebouwd genuanceerd en inhoudelijk voeden, door de maatschappelijke meerwaarde van verschillende verstedelijkingsmodellen te vergelijken.

Naast het slim koppelen van verstedelijking en mobiliteit kijken we ook naar de ontwikkeling van de mobiliteit zelf. Dat roept nieuwe vragen op. Hoe kunnen we bijvoorbeeld de groei van fietsgebruik in de stad goed organiseren en de fiets optimaal inzetten voor de robuustheid van ons algehele mobiliteitssysteem? Hoe maken we goede OV-knooppunten die waardevolle schakels in het mobiliteitsnetwerk zijn, maar ook prettige verblijfsplekken? En hoe zetten we technologische ontwikkelingen in het OV en op de weg slim in voor aantrekkelijke stedelijke gebieden en vitale plattelandregio's?

Ook op het derde thema **'de transitie van het cultuurlandschap'** zijn ontwikkelingen. De Landschapstriënnale 2017 in september in de Haarlemmermeer was een moment om de balans op te maken waar we staan rondom vraagstukken als de energietransitie, bodemdaling en voedselproductie in relatie tot ons landschap. Daar was ook de tentoonstelling Objectief Nederland te zien, met de foto's van Rein Jan Mulder uit 1974 en daarnaast de nieuwe opnames van Cleo Wächter uit 2017: wat is hetzelfde gebleven en wat is veranderd en belangrijker – wat kunnen we daarvan leren? Dit jaar werken we aan een boek over dit project.

Verder hebben we gewerkt aan een onderzoek rondom het GLB om inzicht te bieden in de feiten en cijfers van het huidige landbouwsysteem en het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Mede op basis van die inzichten willen we het debat voeden over de toekomst van ons landschap in relatie tot de verduurzaming van de landbouw. Ons onderzoek naar de aard en organisatie van een landsdekkend systeem voor de monitoring van het landschap is bijna gereed. In februari startte de prijsvraag Brood en Spelen, over de transformatie van het platteland in de zandgebieden, waar we veel van verwachten.

In alle projecten die we in de breedte van onze werkagenda ondernemen blijft ons leitmotiv steeds terugkeren: hoe het Rijk zich meer kan opstellen als rentmeester, met een langetermijnblik op maatschappelijke meerwaarde. Dit geldt in de energietransitie – 'voorkom bij duurzame energieopwekking toevalsplanologie in kleine gebiedjes, hou de grote doelen en efficiënte slagen en kwaliteit in het vizier' – in de verstedelijkingsopgaven – 'zorg dat nieuwe woningbouw de bestaande stad versterkt en de bestaande investeringen laat renderen' – en in het landschap 'zorg voor een balans tussen natuurwaarden en voedselproductie die ons landschap op lange termijn gezond houdt'. Maar ook heel concreet in de exploitatie en ontwikkeling van Rijksvastgoed op verschillende plekken in stad en land.

2018 is het jaar van verdere verdieping, van de oplevering van een aantal sleutelprojecten uit de werkagenda en daarnaast ook het jaar waarin de Nationale Omgevingsvisie steeds meer vorm krijgt. In het licht van het laatste én om de titel van ons werkprogramma te verbeelden en onderbouwen, starten we met het project 'Nederland nu Integraal',

waarin we de verschillende grote opgaven voor ons land aan elkaar koppelen en de samenhang ertussen onderzoeken. Ons streven is een samenhangend en aantrekkelijk toekomstbeeld van het Nederland van 2030 te laten zien, waarnaar men kan verlangen. We willen laten zien hoe de grote opgaven, behalve een noodzakelijkheid, ook een kans kunnen zijn om een schoner, rijker en hechter Nederland te maken.

Verbinden tussen overheid, ontwerppraktijk en samenleving

Als College van Rijksadviseurs hebben wij het voorrecht van een bijzondere positie op het ontmoetingspunt van de Rijksoverheid, de ruimtelijke ontwerppraktijk en de samenleving. Wij maken deel uit van alle drie, zonder door één ervan te worden opgeslokt. Dat geeft ons de mogelijkheid, en ook de opdracht, om als verbinder op te treden. In 2018 willen we naast onze rol als verbinder in verschillende bestaande netwerken en verbanden ook een aantal eigen projecten opstarten om de verbinding tussen de thema's van onze eigen werkagenda te vergroten en het leitmotiv 'Rijk als Rentmeester' verder te verkennen.

Nederland Nu Integraal

Status: lopend project – oplevering juni 2018

Nederland staat voor een groot aantal sociaal-maatschappelijke vraagstukken met een sterke ruimtelijke impact. De verstedelijkings-opgave, krimp, een groeiende mobiliteit, veranderende woonbehoeften, de transitie naar duurzame energie of een omschakeling naar een economisch robuuste en ecologisch duurzame voedselproductie, zijn van grote invloed op het functioneren en de logica van ons land.

In lijn met de werkagenda van het CRa, waarbij integraliteit en het verbinden van opgaven, doelstellingen en organisaties centraal staan, probeert het CRa, onder de titel 'Nederland nu Integraal', de ruimtelijke implicaties rondom deze vraagstukken samenhangend in kaart te brengen en het verhaal daarbij op te bouwen. Samen met West 8 en Vereniging Deltametropool worden kansen in beeld gebracht en verbanden gelegd. Het levert geen blauwdruk op, maar dient ter inspiratie en als voer voor gesprek over onze gezamenlijke toekomst. De uitkomst moet verbeeldingskracht tonen en gedachtevormend werken voor diverse (rijks)beleidstrajecten zoals de Nationale Omgevingsvisie (NOVI), vernieuwing van de MIRT-gebiedsagenda's, de verstedelijkingsdiscussie, de mobiliteitstransitie, waterveiligheid, energie, voedselproductie of

de afstoot van rijksvastgoed. Bovendien moet het helpen de samenhang tussen de verschillende onderdelen uit de CRa werkagenda te vergroten.

Essay 'Rijk als rentmeester'

Status: lopend project – oplevering verwacht juni 2018

Het CRa is eind 2017 gestart met een discussiestuk over de rol van de rijksoverheid in ruimtelijke projecten. Doel is om door een analyse van succesvolle ruimtelijke projecten, waarin de rijksoverheid een duidelijke rol heeft gespeeld, nader zicht te krijgen op mogelijke rollen van de rijksoverheid wanneer zij zich zou opstellen als rentmeester, familiebedrijf of belegger, zoals benoemd in de werkagenda van het CRa. Het discussiestuk wordt voor de zomer 2018 verwacht en zal complementair aan 'Nederland Nu Integraal' gelezen kunnen worden.

Ontwerpend onderzoek voor bestuurders

Status: opstartfase

Het CRa wil in 2018 een publicatie maken voor bestuurders van lokale, regionale en rijksoverheid om de inzet van ontwerpend onderzoek in ruimtelijke complexe opgaven te promoten. De observatie is dat ontwerpend onderzoek nog niet altijd vanzelfsprekend in beeld is bij bestuurders als waardevol instrumentarium, terwijl ontwerpers goed kunnen helpen om opgaven in beeld te krijgen, verschillende keuzemogelijkheden uit te diepen, belangen boven tafel te krijgen en met verbeeldingskracht draagvlak kunnen creëren. De publicatie zal een combinatie zijn van een verhaal vanuit het CRa, bestuurders aan het woord en een bundeling van goede voorbeelden. Hierin zoeken we samenwerking met de ARO partners.

Young Innovators

Status: lopend project, looptijd heel het jaar (jaarlijks traject, sinds 2014)

In december 2017 presenteerden de Young Innovators de resultaten van de ontwerp opdrachten van 2017. Het doel van het initiatief is het generen van vernieuwende ideeën en innovatieve input op de thema's uit de agenda van het College van Rijksadviseurs. Daarnaast wil het CRa middels dit traject bijdragen aan de ontwikkeling van een nieuwe innovatieve vakgemeenschap. Er waren drie teams, drie opgaven, gekoppeld aan de drie Rijksadviseurs en drie lokale opdrachtgevers:

1. Hergebruik en herstructurering van de bedrijventerreinen door Rademacher&DeVries, met Daan Zandbelt en de provincie Zuid-Holland
2. Nieuwe visie op vrijetijdseconomie in Drenthe door Lama, met Floris Alkemade en de provincie Drenthe
3. De rol van het waterschap in de energietransitie door NOHNIK, met Berno Strootman en waterschap Vallei & Veluwe

Het betrekken van externe opdrachtgevers was nieuw en is zowel het CRa als de andere partijen goed bevallen. Komend jaar zullen nieuwe opdrachten en opdrachtgevers gezocht worden voor een nieuwe ronde Young Innovators, met thema's aansluitend of aanvullend op de werkagenda van het CRa. Daarnaast wordt in samenwerking met het Atelier Rijksbouwmeester en het traject Beroepservaring (Wet Architectentitel) dit jaar getest of het model Young Innovators ook kan worden toegepast op projecten binnen de rijksoverheid, om te beginnen het Rijksvastgoedbedrijf.

Herbestemmingsteam

Status: lopend project, looptijd heel het jaar (jaarlijks traject sinds 2015)

Het Herbestemmingsteam (H-team) is een activistische denktank van een groep professionals die herbestemming gevraagd en ongevraagd aanjaagt en sinds 2015 mogelijk wordt gemaakt door het CRa. Het H-team onderzoekt de potentie van hergebruik en herbestemming in verstedelijkingsopgaven en gaat met stakeholders in gesprek.

Niet alleen grote steden hebben een grote opgave, ook middelgrote en kleine steden kunnen door middel van transformatie stedelijke kwaliteiten te versterken. Het H-team duikt in 2018 met gemeenten, marktpartijen en woningcorporaties in actuele opgaven met het doel meer bekendheid te geven aan oplossingen waarvoor hergebruik op meerdere opgaven een oplossing kan vormen.

IABR 2018+2020

Floris Alkemade is een van de drie curatoren van de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam (IABR) 2018 en 2020 met het thema 'The Missing Link'. Een tweeluik, want de IABR organiseert de komende twee edities als één doorlopend proces van ontwerpend onderzoek. Op de IABR 2018 (start 31 mei) zullen ook verschillende projecten en activiteiten van het CRa getoond worden.

Community of Practice Who Cares

Status: lopend project

Met de departementen van VWS en van BZK wordt gesproken over de mogelijkheid een Community of Practice Who Cares op te richten. De initiatiefnemers van de prijsvraag met de vier deelnemende gemeenten hebben om een dergelijke vervolgactie gevraagd. In deze community zouden de volgende activiteiten centraal moeten staan: wat leren we van de ingediende plannen, welke elementen zouden breder toepasbaar zijn en wat helpt dan om die toe te passen, zodat het volume van de innovaties vergroot wordt? Wat hebben de vier gemeentes nodig die de plannen van de winnaars gaat implementeren? Hoe kunnen ze elkaar helpen het vuurtje brandend te houden en wat kan ondersteuning van de CoP daarbij betekenen? Welke andere kansrijke woon-zorg initiatieven zijn er op dit moment bij andere partijen en hoe kan kruisbestuiving leiden tot versnelling en meer volume? Tijdens de IABR juni a.s. zal er een openbare bijeenkomst plaats vinden om de opbrengst van de prijsvraag Who Cares te delen.

Beleidsadvisering Nationale Omgevingsvisie

Status: continue werkzaamheden gedurende 2018 (ureninzet)

Afgelopen jaar stond in het proces van de NOVI de verdieping centraal. Het CRa heeft in de verschillende verdiepingsgroepen inhoudelijke bijdragen geleverd. Daarnaast hebben de Rijksadviseurs hun reflectie gegeven in de integratiefase. Komen jaar blijven we betrokken bij het traject richting de NOVI door onder andere aansluiting te zoeken bij het op te stellen kader kwaliteit leefomgeving voor de NOVI. We stemmen af met het kernteam van de NOVI bij BZK. Daarnaast leveren we input met ons eigen project Nederland nu Integraal.

Maatschappelijke meerwaarde Rijksvastgoed

Met de komst van een nieuw kabinet in november 2017 heeft het ministerie van BZK een investeringsstrategie opgesteld. Daarin is afgesproken dat Rijksvastgoed niet alleen efficiënt en flexibel moet worden ingezet voor het faciliteren van de Rijksdiensten, maar ook voor het genereren van maatschappelijke meerwaarde. Daarmee is het Rijk als eigenaar een belangrijke speler om samen met lokale bestuurders en marktpartijen na te gaan hoe Rijksvastgoed ingepast kan worden in de ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving.

1. Gebiedsvisies Den Haag, Utrecht en Arnhem

Er is een aantal steden aangewezen waar in 2018 gebiedsvisies voor worden opgesteld waarbij nadrukkelijke input van het CRa wordt gevraagd. Het gaat om Den Haag, Utrecht en Arnhem, waar in 2018 met de deze gemeenten naar de Rijksvastgoedportefeuille gekeken gaat worden, in samenhang met de door de steden gewenste ruimtelijke kwaliteit, vooral op de terreinen van duurzaamheid, mobiliteit, wonen en vitale leefomgeving.

2. Skills in de stad

Status: project uit de investeringsagenda BZK

Hoe kunnen we vastgoed inzetten om leerwerktrajecten te programmeren in stedelijke gebieden waar mensen zonder of weinig opleiding een groot maatschappelijk probleem vormen? Het herbestemmen van (eigen) vastgoed is dan vaak een sleutel om zo'n project te realiseren met het bedrijfsleven en de gemeenten. Op een aantal locaties worden experimenten opgezet waarbij het CRa zal meekijken en adviseren.

Gebiedsagenda's

1. Gebiedsagenda IJsselmeer

Status: afgerond, advies uitgebracht februari 2018

Eind 2017 is het CRa om advies gevraagd over de Gebiedsagenda IJsselmeergebied. Om tot een breed gedragen visie op de toekomst van het IJsselmeergebied te komen werken de Ministeries IenM, OCW en EZ samen met betrokken stakeholders aan een Agenda IJsselmeergebied 2050. Doel van deze Gebiedsagenda is het bevorderen van (ruimtelijke) samenhang in een gebied, dat valt binnen 6 provincies. Het CRa adviseert over de vervolgvragen in het lopende gebiedsproces door vanuit de ondergrondlaag aan te geven wat de draagkracht is en vanuit netwerk- en gebruikslaag de ruimtelijke behoeften ontwerpelijk te onderzoeken. Begin februari 2018 is het advies aan de stuurgroep Gebiedsagenda IJsselmeergebied opgeleverd.

2. Kustpact

Status: advies gereed begin mei 2018

Het Kustpact schrijft een zoneringsbeleid voor de kust voor, waarin de provincies een sleutelrol hebben. Het CRa is gevraagd in twee werksessies met stakeholders van de kustprovincies en onafhankelijk adviseurs ruimtelijke kwaliteit onderzoek te doen naar verschillende provinciale kustzonerings en de noodzaak van een samenhangend kaartbeeld van de Nederlandse kust onder één gezamenlijke legenda. Op basis van deze werksessies brengt het CRa in mei 2018 een advies uit.

Dossier Groningen

In mei 2017 bezocht het CRa het aardbevingsgebied in Groningen. Daaruit bleek dat het CRa vanuit haar onafhankelijke positie kan helpen bij verschillende opgaven in het gebied. Concreet zijn daaruit twee sporen uit voortgekomen, een in samenwerking met de provincie en een in opdracht van de Nationaal Coördinator Groningen.

1. Groningen Perspectief Aardbevingsgebied

Status: lopende advisering

Het CRa heeft het aanbod aan de provincie Groningen en gemeentes gedaan om vanuit ervaring en expertise met ontwerpelijk onderzoek te adviseren in het proces om een breed gedragen wenkend toekomstperspectief voor de regio te ontwikkelen.

2. Groningen advies Nieuwbouwing

Status: afgerond maart 2018

Op verzoek van de Nationaal Coördinator Groningen (NCG) Hans Alders is er door de Rijksbouwmeester, samen met de Raad van Arbitrage, een reflectie uitgevoerd over de NAM Nieuwbouwing. Aanleiding voor deze reflectie was het, in vele ogen, niet goed functioneren van genoemde regeling. Voornaamste conclusie van de commissie is dat de regeling zijn eigenlijke doel voorbij schiet: zij bevat onvoldoende prikkels om aardbevingsbestendig bouwen tot een vanzelfsprekend onderdeel van de bouwpraktijk te maken. Het onderzoek is in maart 2018 afgerond en aangeboden aan de NCG.

Samenwerkingsverbanden

1. Netwerk uitvoeringspartners ARO

Status: continue werkzaamheden (ureninzet)

De Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp 2017-2020 (ARO) heeft als doel om met de inzet van ontwerp een concrete bijdrage te leveren aan de kwaliteit van de leefomgeving. Het programma van de Actieagenda stimuleert de vakkundige inzet van ontwerpvaardigheden bij urgente maatschappelijke vraagstukken. Het CRa is een van de uitvoeringspartners van het programma en werkt intensief samen met de andere ARO partners in het organiseren van prijsvragen, het stimuleren van de kwaliteit van de vakuitoefening en het initiëren van diverse activiteiten om vernieuwende ontwerp praktijken en ontwerpers een platform te bieden. Het CRa werkt samen met de ARO partners aan het narratief over de kracht van ontwerp in grote maatschappelijke vraagstukken.

2. Beroepsverenigingen en onderwijs

Status: continue werkzaamheden (ureninzet)

Veranderende opgaven vragen andere vaardigheden van ruimtelijk ontwerpers. Dit heeft weer gevolgen voor de onderwijsinstellingen en voor de beroepsuitoefening. Het CRa is alert op deze veranderingen en zal onderwijsinstellingen betrekken in de discussies over het verbreden van het curriculum om voorbereid te zijn op grote actuele en toekomstige opgaven, zoals de duurzaamheidstransities. Ook is het CRa nauw betrokken bij de Wet op de Architectentitel en het debat over het stelsel van gereguleerde beroepen. Daarnaast wil het CRa een traject opstarten om de inzet van jong talent bij het Rijksvastgoedbedrijf te stimuleren. Dit traject wordt gekoppeld aan het project Young Innovators, in overleg met projectleiders bij het Rijksvastgoedbedrijf.

3. Samenwerking met stadsbouwmeesters en provinciaal adviseurs

Status: continue werkzaamheden (ureninzet)

Het CRa onderhoudt al jarenlang een innige samenwerkingsrelatie met stadsbouwmeesters en provinciaal bouwmeesters of provinciaal adviseurs ruimtelijke kwaliteit. Het CRa ziet veel parallellen tussen hun eigen werk en dat van deze bouwmeesters en adviseurs. Het belang van de samenwerking is vergroot sinds de decentralisatie van het ruimtelijk beleid. Komend jaar zal het CRa bijeenkomst met de stadsbouwmeesters en provinciaal adviseurs organiseren.

Schoon Evenwicht

1. Energietransitie

In de komende decennia moet de samenleving op grote schaal overstappen van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen – in het regeerakkoord staat de ambitie van een reductie van 56 megaton aan CO₂ (49% t.o.v. 1990) voor 2030 vermeld. Wij verkennen de ruimtelijke impact van de energietransitie door middel van ontwerpend onderzoek, en onderzoeken de mogelijke rollen van het Rijk. Daarnaast stimuleren we dat een groeiende (ontwerp)gemeenschap zich dit onderwerp eigen maakt.

1. Advies Petaplan

Status: advies uitgebracht maart 2018, met mogelijk vervolg

Het CRa is door Rijkswaterstaat en het Rijksvastgoedbedrijf gevraagd advies te geven over de ruimtelijke inpassing van zon- en windenergie op gronden van Rijkswaterstaat en ProRail, het zogenaamde Petaplan. In het najaar van 2017 is een drietal workshops georganiseerd met de betrokken Petaplanpartijen en de ministeries van IenW, BZK en EZK, waarna het advies in maart 2018 is opgeleverd.

Het advies over de ruimtelijke inpassing van energieopwekking draait om vijf kernbegrippen: zorg dat je bij ruimtelijke inpassing van zon- en windenergie voldoende experimenteert, differentieert (kijk niet alleen naar elektriciteit, maar ook naar besparing en duurzame warmte), concentreert (grootschalig in geschikte gebieden), integreert (combineer energieopwekking met andere opgaven) en coöperiert met lokale stakeholders. Daarnaast is het overkoepelende advies aan de ministeries BZK en EZK om snel te gaan werken aan een Nationale Structuurvisie Energie. Bij het advies is een afwegingskader gemaakt dat kan helpen bij concrete initiatieven en aanvragen voor energieprojecten op gronden van het Rijk.

Het CRa wil graag vervolg geven aan dit advies en onderzoeken op welke wijze zij een bijdrage kan leveren aan een Nationale Structuurvisie op de energietransitie. Daarin zou ook de strategische rol van het Rijk en haar

eigendom een plek moeten krijgen. Hoe kan het Rijk met al haar eigen bezit, zowel gronden als vastgoed, het goede voorbeeld geven?

2. Stappenplan Zon

Status: lopend project, verwacht juni 2018

De impact van grootschalige zonnevelden op ons landschap is groot. Toch zien we dat veel gemeenten grootschalige zonnevelden snel als een van de eerste oplossingen zien om energiedoelstellingen te halen. Het CRa wil gemeenten helpen met een stappenplan dat laat zien dat de toepassing van grootschalige zonnevelden slechts een van de mogelijkheden is en vanwege landschappelijke impact de allerlaatste stap van een uitgebreid afwegingsproces zou moeten zijn. Het stappenplan wordt komend jaar opgesteld en verspreid.

3. Handreiking Energietransitie

Status: opstartfase

Slechts een klein groepje ontwerpers is op dit moment in staat om te ontwerpen aan de energietransitie. Beleidsmakers krijgen moeilijk grip op de ruimtelijke afwegingen en integrale oplossingen. Dit zal moeten veranderen om de energietransitie te versnellen en met ruimtelijke kwaliteit te laten plaatsvinden. Het CRa wil dit jaar werken aan een praktische handleiding die de (ruimtelijke) principes voor de energietransitie beschrijft. Een dergelijke handleiding zal zowel ontwerpers als beleidsmakers helpen om inzicht te krijgen in en te werken met deze complexe materie. We bouwen voort op materiaal dat al ontwikkeld is in het kader van het Nationaal Perspectief energie en ruimte, de resultaten uit de Visie Erfgoed en Ruimte en het programma Open Oproep Nieuwe energie van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie. We zoeken actief de samenwerking op met partijen zoals VNG, IPO en Vereniging Deltametropool die een soortgelijke ambitie hebben.

4. CO₂ kaart

Status: opstartfase

Welke delen van Nederland dragen het meeste bij aan onze CO₂ uitstoot? Het CRa werkt aan een landelijke CO₂ kaart die een overzicht geeft van de onderlinge verhoudingen van de CO₂ uitstoot in de gebouwde omgeving (woningen en diensten), mobiliteit, landbouw en industrie. Deze kaart kan onder andere helpen bij het maken van integrale afwegingen en investeringsbeslissingen.

2. Klimaatadaptatie

De klimaatverandering heeft in een deltagebied als Nederland specifieke gevolgen. De zeespiegel stijgt, de rivierwateraanvoer wordt grilliger, en er komen meer extremen in het weer, zoals zware stormen en dito regenval maar ook grotere droogte en zoetwatertekort. Ons land moet daarom opnieuw, zoals zo vaak in de geschiedenis, vergaande maatregelen nemen om de waterhuishouding aan te passen en de waterveiligheid op het vertrouwde hoge peil te handhaven. Wij pleiten om bij deze opgave ruimtelijke kwaliteit steeds actief mee te nemen in het proces en te streven naar de meest adaptieve en robuuste oplossingen voor ons watersysteem.

1. Advies Lange termijn ambitie Rivieren

Status: afgerond maart 2018

Het CRa adviseert in maart 2018 de Directie Overleg Ambitie Rivierverruiming (DOAR) over de Lange Termijn Ambitie Rivieren (LTAR). Het advies gaat in op de vraag hoe ruimtelijke kwaliteit en ontwikkelpotentieel in de afweging tussen dijkversterking en rivierverruiming op lange termijn mee kunnen wegen zodat er een krachtig samenspel tussen beide kan ontstaan.

2. Advies Rivierverruiming Waal

Status: afgerond eind 2017

Eind 2017 adviseerde het CRa, vooruitlopend op het LTAR over de rivierverruiming Waal, om in het traject van de Waal ter hoogte van Varik-Heesselt dijkversterking te combineren met de aanleg van een hoogwatergeul voor een robuust, klimaatbestendig riviersysteem. Het CRa is betrokken bij de opgave Varik-Heesselt in het Q-team.

3. Groenblauwe netwerken

Status: opstartfase

Onder de noemer Ruimtelijke Adaptatie kunnen groenblauwe netwerken een oplossing vormen voor o.a. wateroverlast, droogte, hitte, overstromingen en bodemdaling. Meer ruimte voor water (en groen) helpt om deze adaptatiethema's aan te pakken. Het CRa brengt onder de noemer 'groenblauwe netwerken' in beeld welke ruimtelijke maatregelen hierbij passen. Er wordt samenwerking gezocht met verschillende departementen en uitvoerende diensten.

4. Community of Practice HWBP projecten

Status: lopend project

Ten opzichte van het programma Ruimte voor de Rivier neemt het rijk een minder zware regierol in het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP). Nu komt de helft van het geld van de waterschappen en voor de helft van het rijk. Het waterschap heeft de regierol en waterschappen doen dat allemaal op hun eigen manier.

Het CRa onderzoekt in samenspraak met verantwoordelijke overheden op welke manier ruimtelijke kwaliteit stevig verankerd kan worden in HWBP projecten. Een mogelijk instrument hiervoor is een (nog op te richten) Community of Practice. Er wordt samenwerking gezocht met verschillende departementen en uitvoerende diensten.

5. Kwaliteitsborging in uitvoeringsprojecten

Status: continue werkzaamheden (ureninzet)

Het CRa neemt als voorzitter deel aan een kwaliteitsteam voor rivierverruiming en dijkversterking (het Q-team Varik-Heesselt) en is ook betrokken bij het Q-team Lekkanaal en Beatrixsluizen en Afsluitdijk.

3. Circulaire economie

Het CRa ziet de transitie naar een circulaire economie als een kans om met een hernieuwde blik na te denken over de productie en logistiek in ons land. De ruimtelijke consequenties van de transitie naar een circulaire economie moeten helder worden gemaakt. Ontwerpkraft helpt om greep krijgen op de verschillende ketens en stromen en keuzemogelijkheden voor beleid zichtbaar maken, maar ook om dit alles te verbinden met omgevingskwaliteit. De circulaire economie hangt voorts nauw samen met andere thema's zoals energietransitie, de verstedelijkingsopgave en het benutten van de bestaande stad, en verduurzaming van de landbouw. We zoeken hierin naar slimme koppelingen, om circulaire economie in te zetten als middel voor een schonere en aantrekkelijkere leefomgeving, met meer welzijn en welvaart.

1. Rijk & Wijk – Circulair

Status: afgerond, met mogelijk vervolg

In 2017 heeft het CRa een eerste ontwerp onderzoek laten doen naar de ruimtelijk impact en randvoorwaarden van een circulaire economie. Casus hiervoor waren de naoorlogse woonwijken De Maten in Apeldoorn en Wielwijk in Dordrecht, aangeleverd uit de City Deal Circulaire Stad. De resultaten zijn beschikbaar op de website van het CRa.

Op 7 februari 2018 organiseerde het CRa samen met Platform31 een seminar over circulaire gebiedsontwikkeling, waar de resultaten van Rijk & Wijk – Circulair aan een breder publiek zijn gepresenteerd. In 2018 willen we de opgedane kennis over de relatie tussen circulaire economie en ruimte verder verspreiden en ontwikkelen, in samenwerking met andere partijen. We zoeken aansluiting bij het programma stedelijke ontwikkeling (toolkit wederopbouwwijken) van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed.

Ruimte en mobiliteit gekoppeld

Nu de economie weer aantrekt, zien we naast een bouwopgave ook een mobiliteitsopgave, doordat we ons vaker verder verplaatsen. Door deze twee opgaven in samenhang te beschouwen, kunnen we investeringen slimmer doen en het ruimtegebruik van de groei minimaliseren. Wij onderschrijven het streven van het Rijk naar duurzame verstedelijking, die de concurrentiekracht en leefkwaliteit van Nederland vergroot en synergetische voordelen benut. We zien kansen voor het Rijk om hierin te sturen met een duidelijke visie, goede instrumenten en de juiste investeringen. In diverse projecten en activiteiten rondom dit thema onderzoeken we verschillende vormen van verstedelijking en hun maatschappelijke effecten, de rol en inrichting van OV Knooppunten, stedelijke ringwegen én de fiets vandaag en in de toekomst.

1. Dashboard Maatschappelijke Meerwaarde Verstedelijking

Status: lopend project – voorlopige resultaten verwacht voor zomer 2018

Afgelopen jaar is het CRa, met cofinanciering van de ministeries van BZK en IenM/W, gestart met het maken van een dashboard maatschappelijke meerwaarde van verstedelijking, dat een integraal overzicht geeft van de effecten van locatiekeuzes voor verstedelijking. Voor de gehele MRA regio zijn drie perspectieven geschetst die middels het dashboard worden doorgerekend op hun directe en indirecte effecten.

In de loop van 2018 komen de eerste resultaten beschikbaar. Aan de hand van deze resultaten wil het CRa een verdieping laten uitvoeren op een aantal aspecten zodat we tot complete en samenhangende inzichten kunnen komen. Dit onderzoek zal bijdragen aan de discussie waar we het beste onze nieuwe woningen kunnen bouwen en helpen bij het maken van de afweging waar investeringen op de lange termijn het meest renderen.

2. De Nieuwe Nieuwe Kaart van Nederland

Status: lopend project

Het CRa heeft afgelopen jaar het initiatief genomen voor de 'Nieuwe Nieuwe Kaart van Nederland': een landelijke kaart van geplande ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland. De eerste stappen zijn inmiddels gezet: in samenwerking met RIGO en Provincie Zuid-Holland

zijn de bestaande systemen voor woningbouwplanmonitoring samengevoegd in één kaart.

Het komend jaar wil het CRa de Nieuwe Kaart verder uitbreiden, enerzijds door partijen aan te moedigen om informatie openbaar te maken en daarmee de laag met woningbouwplannen landsdekkend te maken en anderzijds door de kaart uit te breiden met andere geplande veranderingen in het ruimtegebruik zoals nieuwe werklocaties, duurzame energie, infrastructurele ingrepen, recreatie en nieuwe natuur. Er is een stichting opgericht en we zijn in gesprek over de verdere ontwikkeling en financiering met belanghebbende partijen.

3. Loket Knooppunten

Status: afronding (publicatie in 2018)

De afgelopen jaren heeft het CRa negen OV-Knooppunten onderzocht en praktisch advies uitgebracht over het beter functioneren van deze knooppunten in zowel het mobiliteitssysteem als de stedelijke omgeving. De studie op de laatste drie knooppunten, Den Haag Laan van NOI, Tilburg Universiteit en Rijswijk worden afgerond en de algemene uitkomsten, lessen en bevindingen worden gebundeld in een eindpublicatie, die halverwege 2018 wordt verwacht.

4. Ringweg & Stad

Status: lopend project (publicatie in 2018)

Afgelopen jaar heeft het CRa zowel in Amsterdam als Rotterdam vervolgonderzoek gefaciliteerd naar de relatie tussen ringweg en stad. In Amsterdam zijn halverwege het jaar conclusies getrokken over de kansen voor meer samenhang tussen infra en stad, waarna vervolgens in het najaar verkeerskundig onderzoek is verricht naar de kansen specifiek rondom de A10 West. In Rotterdam is onderzoek gedaan naar (fiets)verbindingen dwars op de A20.

In de eerste helft van 2018 zullen de vervolgonderzoeken in Amsterdam en Rotterdam worden afgerond. Tegelijkertijd wordt

er gewerkt aan een publicatie met daarin de 'lessons learned' van de afgelopen jaren waarin het CRa samen met de gemeenten Amsterdam, Rotterdam en Rijkswaterstaat aan dit thema gewerkt heeft (vervolg op 'goed voor de infra, goed voor de stad' uit 2016). Deze lessen dienen onder andere als input voor de programmatische aanpak bereikbaarheid (MRA en MRDH).

5. Ontwerpen aan Nederland Fietsland

Status: opstartfase – start ontwerpteams mei 2018

Het CRa start samen met het G4 samenwerkingsverband, het ministerie van IenW en een aantal provincies en vervoerregio's een ontwerpend onderzoek op een aantal stedelijke voorbeeldlocaties om toekomstige (ruimtelijke) opgaven met betrekking tot de fiets inzichtelijk te maken en op zoek te gaan naar strategieën om de 'fietsbaarheid' in onze steden ook voor de toekomst te borgen. De studie in de vier grote steden moet algemene lessen opleveren die ook relevant zijn voor andere steden. Daarnaast moet het bewustzijn en de urgentie van een meer integrale en langetermijnbenadering van de fiets in het mobiliteitsdenken stimuleren en meer inzicht geven in de rol die verschillende partijen daarbinnen kunnen en zouden moeten innemen.

6. Ketens en Knooppunten in het OV Toekomstbeeld 2040

Status: opstartfase – locaties geselecteerd maart 2018

Het CRa werkt samen met de directie OVS van het ministerie van IenW en het kernteam Ketens en Knooppunten binnen het toekomstbeeld OV aan een ontwerpend onderzoek naar het ruimtelijke functioneren van OV knooppunten. Binnen deze studie wordt inzichtelijk gemaakt wat de impact is van het toekomstbeeld OV op verschillende multimodale knooppunten in diverse stedelijke contexten. De studie moet inzicht bieden in toekomstige opgaven en handvatten bieden om op een versimpelde wijze ook het functioneren van andere multimodale knooppunten te kunnen beoordelen.

7. Smart Mobility / toekomst van de weg

Status: opstartfase

Het CRa volgt met aandacht de ontwikkelingen rondom nieuwe vormen van slimme mobiliteit. Het CRa ziet smart mobility als middel om andere (maatschappelijke) doelen te bereiken, zoals het vergroten van keuzevrijheid in aantrekkelijke opties in een prettige, gezonde leefomgeving. We verkennen de mogelijkheid om in samenwerking met andere partijen ontwerpend onderzoek in te zetten om te verbeelden hoe slimme inzet van smart mobility kan leiden tot aantrekkelijke stedelijke gebieden en tot vitale plattelandsregio's. Met name de keuzevrijheid in relatie tot eerlijke beprijzing is een interessante casus die grote ruimtelijke gevolgen kan hebben, die met de inzet van ontwerpers onderzocht kan worden.

8. Ruimtelijk denken in infrastructurele planvorming

Status: vervolg op Ruimtelijk denken in het MIRT, continue werkzaamheden (ureninzet)

Het CRa is ambassadeur van een integrale aanpak van infrastructuur planning waarbij ontwerpend, gebiedsgericht en multimodaal wordt gewerkt aan duurzame mobiliteit en concurrerende en leefbare steden. De inzet loopt uiteen van adviezen, het begeleiden van workshops, de inzet van 'ruimtelijk denkers' en het agenderen van nieuwe onderwerpen en werkwijzen door middel van ontwerpend onderzoek (denk aan Ringweg en stad). Centraal staat steeds het verbreden van de verkeerskundige discussie tot een integrale regionale blik waarin maatschappelijk ambities (waaronder omgevingskwaliteit) het leitmotiv vormen.

9. Kwaliteitsborging in uitvoeringsprojecten

Status: continue werkzaamheden (ureninzet)

Door actieve betrokkenheid bij verschillende infrastructuurprojecten heeft CRa overzicht op de belangrijkste vraagstukken ten aanzien van ruimtelijke kwaliteit. In de projecten kan het CRa

optreden als facilitator of verbindende schakel tussen marktpartijen, stakeholders en RWS. Het CRa heeft een onafhankelijke positie en adviseert RWS in de selectie van (landschaps)architecten in projecten, overeenkomstig de procesafspraken RWS-CRa in Handreiking Uitbesteding Architecten.

Het CRa begeleidt een groot aantal uitvoeringsprojecten, waaronder:

1. Kwaliteitsteam Zuidas
2. Kwaliteitsteam Multimodale Knoop Schiphol
3. Kwaliteitsteam Aanpak Zuidelijke Ring Groningen
4. Kwaliteitsteam Station Zwolle
5. Kwaliteitsteam A16 (voormalige A13-16 ten noorden van Rotterdam)

Daarnaast neemt het CRa deel aan de Vormgevingsadvies Groep (VAG) van Rijkswaterstaat.

Transitie van het cultuur- landschap

Het Nederlandse cultuurlandschap is altijd in verandering doordat de samenleving continu verandert. Verduurzaming van de landbouw is een belangrijke opgave voor de komende decennia, evenals het vergroten van de diversiteit en kwaliteit van het cultuurlandschap. Deze twee vraagstukken zijn nauw met elkaar verbonden. Ook de andere opgaven van dit moment, zoals de energietransitie, de circulaire economie, klimaatadaptatie en de verstedelijkingsopgave, brengen grote ruimtelijke veranderingen in het Nederlandse cultuurlandschap. Het CRa wil eraan bijdragen dat deze transitie op zo'n manier verlopen, dat ze de ecologische en cultuurhistorische kwaliteiten en de belevingswaarde van het Nederlandse landschap vergroten. Daartoe verdiepen we ons in verschillende onderwerpen – van monitoringsinstrumenten voor het landschap en een dashboard dat inzicht geeft in maatschappelijke kosten en baten van de melkveehouderij tot een prijsvraag over de transformatie van het platteland en een filosofisch essay over het eigenaarschap van ons landschap.

1. Prijsvraag Brood en Spelen

Status: lopend project feb 2018- feb 2019

De prijsvraag Brood en Spelen is een initiatief van het CRa dat zich richt op de transformatie van het platteland op de zandgronden van de provincies Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. Hier komen veel opgaven samen, zoals vrijkomende agrarische bebouwing, verduurzaming van de landbouw, wateropgaven, energietransitie en vergrijsing. In 2017 is de prijsvraag in samenwerking met provincies, gemeentes en regionale partijen uitgewerkt en voorbereid. Teams, bestaande uit grondeigenaren en ontwerpers, kunnen zich inschrijven. Men wordt gevraagd vernieuwende perspectieven te ontwikkelen voor het platteland en een plan van aanpak te maken voor een concrete locatie. De jury zal op 4 juli de winnende teams bekend maken. Deze teams krijgen financiële ondersteuning om hun idee verder uit te werken. Het resultaat zal bestaan uit 16 wenkende en vernieuwende perspectieven voor de ontwikkeling van het platteland. De eindmanifestatie van de prijsvraag zal plaatsvinden in januari 2019.

Leeromgeving Brood en Spelen

De Leeromgeving is een parallel spoor bij de prijsvraag Brood en Spelen. Met deze leeromgeving beogen wij op een systematische wijze ervaringen en inzichten met de prijsvraag Brood en Spelen te ordenen, te systematiseren en te vertalen naar de doelen die centraal staan bij de prijsvraag. De leeromgeving beoogt tevens de ruimtelijke krachten en dilemma's in beeld te brengen die weerslag krijgen in het gebruik van onze gebouwde en ongebouwde omgeving.

2. Monitoring van het Landschap

Status: lopend project

In 2017 is een verkenning uitgevoerd in samenwerking met PBL, de RCE en LandschappenNL naar de haalbaarheid en opzet van een monitor landschap. In 2018 bouwt het CRa voort op deze verkenning. De monitoring van landschappen moet door meerdere belanghebbenden ondersteund en dus breed gedragen worden en daarnaast een duurzaam karakter krijgen, zodat zowel ingrijpende als terloopse veranderingen in het landschap geregistreerd worden.

3. Onderzoek 'Naar een deal tussen boer en maatschappij'

Status: lopend project

Boeren worden vanuit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (EU-Brussel) ondersteund in hun bedrijfsvoering. Op dit moment is het een vrij slechte deal voor zowel boer als maatschappij. Het landschap gaat al decennia in kwaliteit achteruit en de boer heeft moeite een goed belegde boterham te verdienen.

In 2017 heeft WEnR in opdracht van het CRa verkennend onderzoek uitgevoerd om inzicht te bieden in de feiten en cijfers van het huidige landbouwsysteem en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Dit onderzoek wordt in het voorjaar 2018 opgeleverd. Aan de hand van dit onderzoek en gesprekken met o.a. WEnR en PBL willen we in 2018 mogelijke andere deals verkennen die aantrekkelijk zijn voor zowel boer als maatschappij. De resultaten brengen we helder in beeld in de vorm van datavisualisaties.

4. Pilots Agrarisch Collectief met GLB-gelden

Status: opstartfase, aansluiten op planning pilots

In 2017 heeft het CRa verschillende gesprekken gevoerd met betrekking tot de ontwikkeling van de nieuwe vormgeving van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid na 2021. Als opmaat voor het nieuwe GLB worden in opdracht van het ministerie van LNV in het voorjaar van 2018 pilots gestart. In de pilotgebieden is het de bedoeling om doelen voor een groener GLB concreet te maken, en te experimenteren met resultaat gerichte en collectieve sturing. Het CRa is in 2018 betrokken bij de uitwerking en 'ruimtelijke' begeleiding van de pilots. De precieze rol voor het CRa wordt in de loop van dit jaar nader bepaald.

5. Objectief Nederland

Status: afronding zomer 2018

In 1974 heeft fotograaf Reinjan Mulder op 52 locaties in Nederland foto's in de vier verschillende windrichtingen gemaakt. Het CRa heeft hier een vervolg aan gegeven. In opdracht van het CRa heeft Cleo Wächter in 2017 dezelfde locaties, met dezelfde methodiek, gefotografeerd. Op de Landschapstriënnale in september 2017 was de tentoonstelling Objectief Nederland te zien. De Landschapstriënnale, die een maand duurde, trok ruim 11.000 bezoekers. In 2018 helpt het CRa bij de totstandkoming van een boek van het project, in samenwerking met NAI 010 uitgevers.

6. Filosofisch essay 'van wie is het landschap?'

Status: opstartfase

Het CRa gaat in samenwerking met filosoof en denker des vaderlands René ten Bos een essay schrijven over de toekomst van het Nederlandse Cultuurlandschap. De vraag die hierin centraal staat is: 'van wie is het landschap, van boeren of van ons allemaal?' Moeten we als Nederland wel een grote agrarische producent willen zijn als we daarmee het landschap uitputten? In de loop van 2018 wordt aan de vorm en inhoud van het essay verder invulling gegeven.

7. Landschap als vestigingsvoorwaarde

Status: lopend project, heel 2018

Landschap als vestigingsvoorwaarde is een manier om de waarde van het landschap als wezenlijk onderdeel van aantrekkelijk vestigingsklimaat te agenderen en te onderbouwen. Bedrijven en hun werknemers (en onderaannemers) zijn gebaat bij landschappen die goed onderhouden en toegankelijk zijn voor kenniswerkers. Landschap sluit aan bij hun gewenste levensstijl en voorkomt stressgerelateerd ziekteverzuim.

In samenwerking met Staatsbosbeheer en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zet het CRa in 2018 de Community of Practice (CoP), die rondom dit onderwerp is ontwikkeld, voort. De CoP is een initiatief van Vereniging Deltametropool en werd al in 2017 ondersteund door RCE en Staatsbosbeheer. Er zijn al twee publicaties gemaakt (Blind Spot en Spot On) en diverse bijeenkomsten georganiseerd. De uitwisseling en ontwikkeling van kennis vanuit de Community of Practice zal onder regie van Vereniging Deltametropool worden doorgezet, met inzet van alle betrokken organisaties.

8. Nationale Parken Nieuwe Stijl

Status: continue werkzaamheden 2018 (ureninzet)

Het CRa is in 2018, net als in 2017, betrokken bij het programma Nationale Parken. Het programmabureau Nationale Parken werkt met verschillende partners aan Nationale Parken Nieuwe Stijl. Voor de Nieuwe Parken Nieuwe Stijl wordt naast een grotere omvang, ook een goede inbedding in hun fysiek ruimtelijke en sociaal ruimtelijke omgeving nagestreefd. Het CRa is als shareholder vertegenwoordigd in het shareholdersoverleg en ondersteunt het programmabureau bij initiatieven activiteiten gericht op de ruimtelijke kwaliteit van Nationale Parken Nieuwe Stijl.

9. Landschap als randvoorwaarde voor landbouw / Dashboard Melkveehouderij

Status: opstartfase

De landbouw is de grootste grondgebruiker van Nederland. De huidige gangbare landbouw is op lange termijn niet vol te houden en legt grote (milieu)druk op zijn omgeving. Dit heeft in de afgelopen decennia geleid tot een ernstige verschraling van het Nederlandse landschap. In dit project verkennen we hoe het landschap eruit gaat zien wanneer het landbouwkundig gebruik in evenwicht is gebracht met het landschap. Deze gedachte werken we onder meer uit in een 'dashboard melkveehouderij'. Het CRa wil met het dashboard een vergelijkend overzicht van de maatschappelijke kosten en baten van de melkveehouderij in beeld brengen, en verkennen wanneer melkveehouderij in balans is met zijn omgeving. In 2018 gaat het CRa hierover het gesprek aan met verschillende experts van o.a. de WER en PBL om tot een plan van aanpak te komen voor verdere uitvoering.

10. Bodemdaling

Status: continue werkzaamheden (ureninzet)

Het CRa heeft tijdens de Landschapstriënnale 2017 in Haarlemmermeer de bijeenkomst 'Bodemdaling in veengebieden' georganiseerd om het thema en de rol van ontwerpkracht daarin breder te agenderen. Centraal stond de vraag op welke manier ontwerpers een bijdrage kunnen leveren aan het inzichtelijk maken van de opgaven, de keuzeopties en aan het vinden van oplossingen. Het CRa blijft in 2018 het debat rondom het thema actief volgen, levert daar haar bijdrage aan en houdt bij de reeds betrokken experts en overheden de vinger aan de pols. O.a. door een optredens op het Congres Heel Holland Zakt, een inspiratieverhaal voor de stuurgroep Groene Hart en een lezing op het Laagveen-symposium op 30 mei 2018.

11. Landschapstriënnale naar 2020

Status: continue werkzaamheden

Het CRa ondersteunt de Stichting Landschapstriënnale richting de volgende triënnale in 2020 in het Groene Woud in Noord-Brabant. Het doel van de financiële ondersteuning is de continuïteit en kwaliteit van de activiteiten van de Stichting Landschapstriënnale te garanderen. Dit doen we samen met de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en Staatsbosbeheer.

BEGROTING WERKBUDGET CRa 2018	Begroot	490.000
Verbinding Rijk - Ontwerp - Samenleving		163.000
A. Projecten		
Nederland Nu Integraal	70.000	
Essay 'Rijk als rentmeester'	5.000	
De Nieuwe Nieuwe Kaart van Nederland	10.000	
Ontwerpend onderzoek voor bestuurders	8.000	
Young Innovators	inzet uren	
Herbestemmingsteam	50.000	
B. Beleidsadviesing		
Meedenken met beleid: NOVI, Netwerk ARO, Beroepsuitoefening en onderwijs	inzet uren	
Samenwerking netwerk stadsbouwmeesters / provinciaal adviseurs	5.000	
Adviesing/ondersteuning specifieke gebieden en projecten: o.a. Groningen, Kustpact, etc	15.000	
C. Jury's en adviesraden		
Zitting in verschillende jury's en adviesraden	inzet uren	
THEMA A – Schoon evenwicht		67.000
A. Energietransitie		40.000
Energie opwekking rijkseigendom (Advies Petaplan en vervolg)	15.000	
Handreiking Energietransitie (t.b.v. kennis verbreding)	20.000	
Stappenplan zon en CO ₂ kaart	5.000	
B. Klimaatadaptatie		22.000
Advies Lang termijnambitie Rivieren	8.000	
Groenblauwe netwerken	4.000	
Community of practice HWBP projecten	10.000	
Kwaliteitsborging in uitvoeringsprojecten	inzet uren	
C. Circulaire economie		5.000
Vervolg Rijk & Wijk - Circulair	5.000	
THEMA B – Ruimte en mobiliteit gekoppeld (projecten binnen drie subthema's gecombineerd)		85.500
A. Openbaar vervoer en verstedelijking		
B. De toekomst van de weg		
C. Gezonde verstedelijking		
Afronding Dashboard Maatschappelijke Meerwaarde Verstedelijking	20.000	

Afronding & Publicatie Loket Knooppunten	10.000
Ketens en Knooppunten in het OV Toekomstbeeld 2040	35.000
Publicatie Ringweg en stad	8.000
Ontwerpen aan Nederland Fietsland (cofinanciering G4)	12.500
Smart Mobility / Toekomst van de weg	n.t.b.
Kwaliteitsborging in uitvoeringsprojecten	inzet uren
Vernieuwing MIRT & beleidsadviesing RWS	inzet uren

THEMA C – Transitie cultuurlandschap
(projecten binnen drie subthema's gecombineerd) **72.000**

A. Duurzame landbouw, divers cultuurlandschap

B. Landschappen van nationaal belang

C. Bodemdaling veengebieden en rond gaswinning in Groningen en Drenthe

Prijsvraag Brood en Spelen	project-begroting B&S
Onderzoek 'Naar een deal tussen boer en maatschappij' (GLB-WEnR) + infographics	10.000
Pilots Agrarisch Collectief met GLB-gelden	12.500
Monitoring van het Landschap	€5.000
Fotoproject Objectief Nederland website en publicatie	7.000
Filosofisch essay 'van wie is het landschap?'	7.500
Dashboard Melkveehouderijen	15.000
Landschapstriennale	15.000
Nationale Parken Nieuwe Stijl	inzet uren
Bodemdaling	inzet uren

COMMUNICATIE EN REPRESENTATIE **102.500**

Opmaak, druk en verspreiding jaarprogramma	2.500
Ontwerp huisstijl	15.000
Reservering excursies, werkbezoeken en directeurenoverleggen	20.000
Website, nieuwsbrieven, communicatie, publicaties	20.000
aanvulling op inhoudelijke ondersteuning	45.000

TOTAAL **490.000**

Colofon

Uitgave van het
College van Rijksadviseurs:

Floris Alkemade

Rijksbouwmeester

Berno Strootman

Rijksadviseur voor de
Fysieke Leefomgeving

Daan Zandbelt

Rijksadviseur voor de
Fysieke Leefomgeving

Tekst

College van Rijksadviseurs

Ontwerp

De Designpolitie

Druk

Lenoirschuring

College van Rijksadviseurs

Postbus 20952
2500 EZ Den Haag
www.collegevanrijksadviseurs.nl

Bezoekadres:
Korte Voorhout 7, P4.22
2511 CW Den Haag
Tel. 088 - 115 81 71

April 2018

